

TEMP

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

EPIDEMI HISTORIE

PEZTILENTZE OG BLODSOT

Et detaljeret blik på pest- og dysenteriepidemierne

i Øster Løgum, 1627-29

Mads Villefrance Perner og Mette Colding Dahl

Spørgsmålet om pestens årsag og smitteveje udgør en af de mest omfattende debatter i den historiske litteratur. Debatten begyndte i kølvandet på den såkaldte tredje pestpandemi, hvor pestbakterien *Yersinia pestis* blev isoleret af Alexander Yersin i 1894. Datidens læger var overbeviste om, at dette var selvsamme patogen, som var skyld i de historiske pestepidemier i Europa.¹ Da man samtidig observerede den mekanisme, hvormed rottelopper spredte pesten hos mennesker, var det oplagt at overføre denne model for sygdommens smitte til de fortidige epidemier.² I det efterfølgende århundrede har pesthistorikere delt sig i to: de, som abonnerer på rotte-loppe-modellen, og dem, som ikke gør.³ En lang række kritiske historikere har fra 1960'erne og frem påpeget, at hhv. den historiske og den moderne pest er uforenelige på flere punkter, især hastigheden med hvilken de spredte sig.⁴ Flere har endda foreslået alternative diagnoser, som har vundet relativt stor udbredelse.⁵

I de sidste 20 år er der imidlertid blevet rykket ved selve debattens præmis, da et efterhånden omfattende antal studier har påvist rester af *Y. pestis* i tænderne på skeletter fra pestkirkegårde. Der er endda gjort fund på pergamentet fra en protokol over ofre for pesten i Milano i 1630.⁶ Det er ikke længere til diskussion, at et stort antal, hvis ikke alle epidemier, man i middelalderen og tidlig moderne tid kaldte 'pest', var forårsaget af samme bakterie som den moderne byldepest. Spørgsmålet er nu, hvad der forklarer de markante forskelle i forekomsten, smittespredningen og dødeligheden fra sygdommen. En mulighed er, at der har været andre smittebærere end rotteloppen

1 Cunningham: "Transforming Plague".

2 Little: "Plague Historians in Lab Coats", 271-272; Bolton: "Looking for *Yersinia Pestis*"; Lenz og Hybel: "The Black Death", 2-5. Et overblik over den klassiske rotte-loppe-model findes i Hirst: *The Conquest of Plague*.

3 Den mest trofaste fortaler for den klassiske model er Ole Jørgen Benedictow. Se Benedictow: *What Disease Was Plague?* Se også Miedzianogor: "Pest i pattedyr og parasitter" i dette temmanummer.

4 For eksempler fra dansk historieskrivning, se Christensen: "In These Perilous Times"; Knudsen: *Pesten græsser!*

5 Twigg, Scott og Duncan samt Cohn havde hvert deres bud på pestens egentlige identitet: hhv. miltbrand, hæmragisk feber og en 'influenza-lignende' virus. Se Twigg: *The Black Death*; Scott og Duncan: *Biology of Plagues*; Cohn: *The Black Death transformed*. For kritisk gennemgang af teorierne, se Carmichael: "Plague and More Plagues".

6 D'Amato m.fl.: "Of Mice and Men".

på spil, såsom lus og menneskelopper.⁷ En anden er, at pesten er blevet overført ad en række forskellige smitteveje, som har været sæsonbestemte.⁸

Der er fortsat behov for flere empiriske studier af pestens udbredelse i lokal-samfund især på landet. Denne artikel beskæftiger sig med det sønderjyske landsogn Øster Løgum som *case*. Øster Løgum var ramt af pest i 1628-29, men kort forinden, i 1627, rantes sognet også af dysenteri. Det er et sjældent tilfælde, hvor vi har mulighed for at sammenligne pesten mere eller mindre direkte med en anden epidemisk sygdom med markant anderledes smitteveje. Vores fokus er kun indirekte på smittevejene, da vi beskæftiger os med det sociale og geografiske aftryk, som epidemier satte i lokalbefolkningen.

En stor del af studierne om pestens mønstre har vist, at pesten ramte i klynger. De ramte husstande mistede typisk to eller flere medlemmer, ikke sjældent hele familien, mens andre husstande i nærheden gik helt fri. På tværs af en række udbrud i og omkring Milano i tiden ca. 1450-1550 skete omtrent halvdelen af alle pestdødsfald i husstande, der forinden havde haft mindst ét.⁹ Karl-Erik Frandsen, som har undersøgt pesten i Helsingør i 1711, kunne konstatere, at der ikke umiddelbart var noget rumligt mønster. De hårdest ramte familier boede ikke nødvendigvis i nærheden af hinanden, og dødeligheden spredte sig ikke nødvendigvis til nabogrundene.¹⁰ Dette lidt uforudsigelige mønster fandt Lise Gerda Knudsen også under den sjællandske pestepidemi i årene 1653-57 i en række landsbyer, men også på et mere regionalt niveau: Nogle sogne rantes, og andre rantes ikke, tilsyneladende uden nogen oplagt geografisk eller kronologisk systematik.¹¹ Et åbent spørgsmål lyder, om det er pestens 'naturlige' mønster, at dødeligheden klynges sammen i husstande, eller om det er resultatet af samfundenes håndtering af sygdommen. Foreløbigt har et nyt studie af pestepidemierne i Bristol i slutningen af 1500-tallet antydnet, at husstandsklyngerne i udpræget grad var en effekt af inddæmmende *lockdown*-metoder.¹² Det virker dog ikke sandsynligt, at lockdown-metoder kan forklare mønsteret i alle kontekster, især ikke på landet.

Mens pestens historiografi er mere omfattende end nogen anden sygdom, er der skrevet forsvindende lidt om dysenteri. Blodsot eller blodgang beskrev typisk sygdom med blodig diarré, og af de sygdomme, vi kender i dag, er dysenteri det mest sandsynlige bud. Samtidig har forskning i 1700- og 1800-tallets dødelighed vist, at dysenteri viste sig i epidemier på landet med stor hyppighed, og der er ingen grund til at tro, at det ikke også var tilfældet i 1600-tallet.¹³ Et klart tegn på dette findes i Christian 4.s pestforordning fra 1625, hvor blodsot sidestilles med pest som en af de sygdomme, der skal forebygges.¹⁴ Quentin Outram anerkendte dysenteri som en af mange aktører, der bidrog til den høje dødelighed i det tyske område under Trediveårskrigen, men

7 Dean m.fl.: "Human ectoparasites and the spread of plague".

8 Whittles og Didelot: "Epidemiological Analysis of the Eyam Plague".

9 Cohn og Alfani: "Households and Plague", 187-191.

10 Frandsen: "Pesten i Helsingør 1711".

11 Knudsen: *Pesten græsser!*, 55-57 og 60-67.

12 Udale: "Evaluating Early Modern Lockdowns".

13 Castenbrandt: "A forgotten plague".

14 "Christian 4.s pestforordning, 15. januar 1625".

han anså sygdommens bidrag for at være begrænset i forhold til pest, hungersnød og tyfus.¹⁵ Dysenteri var også udbredt på Sjælland i sommeren 1652, hvor Lise Gerda Knudsen mener at kunne spore en usystematisk spredning, som minder om den, hun fandt for pesten.¹⁶ Som man måske fornemmer, spiller sygdommen oftest en birolle i fortællingen om andre dødelighedskriser.

Historisk set har de to mest hyppige former for dysenteri været amøbisk og bakteriologisk, forårsaget af hhv. amøben *Entamoeba histolytica* og bakterier beslægtet med *Shigella*-familien. I begge tilfælde er smitte direkte mellem mennesker i princippet mulig, men den mest almindelige smittevej er den såkaldte fækal-orale rute, altså gennem forurenede mad, drikkevand og til en vis grad forskellige overflader.¹⁷ I den henseende minder sygdommen meget om kolera, som har fået markant mere opmærksomhed, både i samtiden og i historiografien, nok primært fordi kolera er en urban sygdom, hvorimod dysenteri rammer på landet. Biologisk set er begge former for dysenteri dog mere smitsomme end kolera: Den infektiøse dose, altså mængden af smitte, der skal til for at gøre et menneske sygt, er uhyre lav for *Shigella dysenteriae*: der skal kun omkring 10 bakterier til. For koleras vedkommende er tallet mindst 10.000.¹⁸

Nærværende artikel bidrager til forskningslitteraturen på en række punkter. Vi undersøger, om pestens klyngeformende mønster, som er beskrevet andetsteds, også viste sig i Øster Løgum. Dernæst diskuterer vi, med udgangspunkt i en sammenligning med dysenteriepidemien samme sted, om sygdommene havde hver deres særskilte træk.

KILDEmaterialeT

Der er en række kildemæssige årsager til, at epidemierne i Øster Løgum er værd at skrive om. Den ældst bevarede kirkebog er en af de mest detaljerede fra 1600-tallet.¹⁹ Begravelses- og døbslisterne begynder i slutningen af 1619, mens vielser først er registreret fra 1641. Begravelser er som regel registreret med dato, navn og landsby for den afdøde. Ved begravelser af børn eller kvinder fremgår også navnet på husstandsoverhovedet. Alder er ikke registreret konsekvent og er tilsyneladende oftest tilføjet, når den afdøde havde levet usædvanligt længe (60 år eller ældre). Det, der gør Øster Løgum til en exceptionel *case*, er, at præsten, Andreas Spandovius, noterede de begravelses dødsårsager under Kejserkrigens epidemier. I årene fra 1627 til 1629, hvor der var en markant overdødelighed i sognet, som samtidig var besat af tyske lejesoldater, blev flertallet af begravelserne markeret med et 'B' eller 'P'. På en lille, løs slip, som stadig findes i kirkebogen, har Spandovius tilføjet, at 'P' markerer dødsfald forårsaget af "pestilent-

15 Outram: "The Socio-Economic Relations of Warfare".

16 Knudsen har dog sjældent noget direkte bevis for tilstedeværelsen af dysenteri i et sogn og måler den i stedet gennem en (forholdsvis) mild forøget dødelighed i sommermånederne. Knudsen: *Pesten grasserer!*, 73-76.

17 Patterson: "Amebic Dysentery"; Patterson: "Bacillary Dysentery".

18 Kothary og Babu: "Infective Dose", 66.

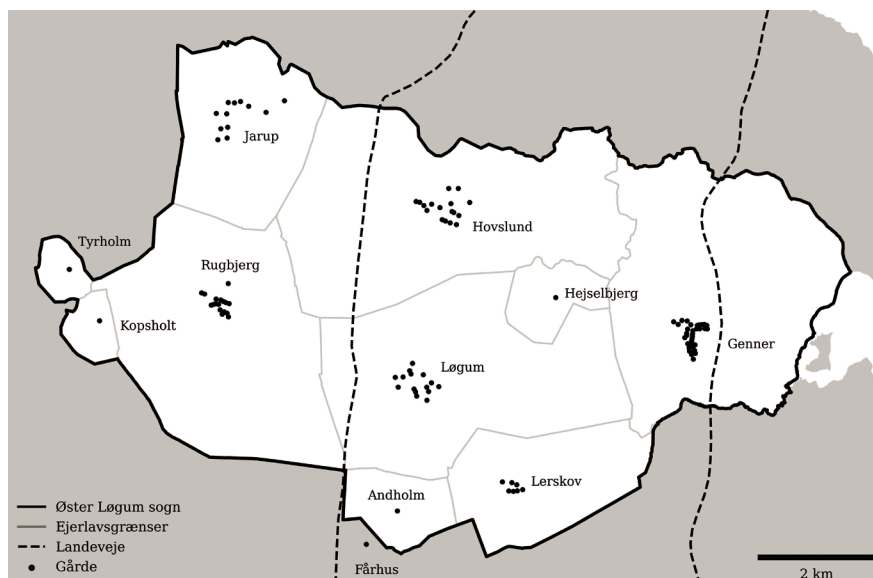
19 Først efter 1645-46 krævede dansk lov, at præster skulle føre registreringer af fødsler og begravelser i deres sogn, men i hertugdømmet Slesvig var en sådan regel allerede på plads i 1612. Worsøe: "Haderslev Stifts kirkebøger", 69.

ze”, mens ’B’ markerer død af ”blodsoten”. Uden disse tilføjelser havde det været mere besværligt at identificere sygdommene.

Uden dødsårsagsregistreringen kunne de to dødelighedstoppe let fortolkes som to bølger af samme sygdom, men det, at vi har viden om, hvilke sygdomme der ramte hvor og hvornår, gør os i stand til at sammenligne epidemierne mere direkte:

- Vi kan antage, at ”blodsot” dækker over en smitsom sygdom med blodig afføring som karakteristisk træk. Dysenteri anvendes i nutiden som et samlebegreb for en række forskellige infektioner, som medfører dette symptom.
- Det er i højere grad en fortolkning, at ”pestilenzten” er identisk med byldepest. Selvom ”pestilens” er ét af mange vage udtryk, der blev brugt om enhver sygdom, der forårsagede pludselige dødelighedstoppe,²⁰ mener vi, at antagelsen holder i tilfældet Øster Løgum, hvor den eksplicit fremstår som en anden sygdom end blodsot. Pest ramte med så høj frekvens, at symptomerne har været kendt også for lægmand, og det er muligt, at ældre indbyggere, som oplevede epidemierne i Øster Løgum i 1620’erne, kunne huske pestens tegn fra de epidemiske bølger, der hærgede Jylland mellem 1600 og 1604.²¹

Der er endnu en årsag til at beskæftige sig med Øster Løgum: Sognet blev opmålt og kortlagt af Johannes Mejer i hans atlas over Aabenraa Amt fra ca. 1641. Atlasværket

Figur 1. Kort over Øster Løgum Sogn med gårde, ejerlav og landeveje. Kortet er vektoriseret af forfatterne på baggrund af en georeferering af Mejers kort.

20 Christensen: “In These Perilous Times”, 415.

21 Dupont: “Spredningen af pesten 1600-1604: Kirkeinventar og personalhistorie som proxydata”.

blev aldrig udgivet i samtiden, men manuskriptet findes på Det Kgl. Bibliotek.²² Det består af i alt 63 kort: ét over hele amtet, ét for hvert herred, ét for hvert sogn, og – helt usædvanligt – også for de enkelte ejerlav. Øster Løgums seks landsbyer og den fritliggende gård Andholm er dækket af hver sit kortblad. De øvrige fritliggende gårde – Tyrholm, Kopsholt og Hesselbjerg – er indtegnet på kortbladet for den nærmeste landsby. Mejers kort viser beliggenheden af landsbyernes gårde og indeholder samtidig gård- og husmændenes navne samt størrelsen af deres marker. Det muliggør derfor en egentlig rumlig analyse af dødelighedskriserne.

KONTEKSTEN: KEJSERLIG BESÆTTELSE AF SLESVIG

Efter Christian 4.s indtræden i Trediveårskrigen og efterfølgende nederlag ved Lutter am Barenberg i 1626 blev Slesvig og hele Jylland i 1627 besat af Wallensteins kejserlige hær. Tropperne krydsede Elben i juli og rykkede ind i Slesvig i august.²³ Besættelsesmagten nåede til Øster Løgum omkring september og blev i sognet indtil tidligt i foråret 1629.²⁴ På retræte fra kejserens tropper havde Christian 4.s hær plyndret og afbrændt gårde langs hærvejen, og med sin uheldige placering er det ret sandsynligt, at også Øster Løgums landsbyer blev ramt.²⁵ Da den egentlige fjende ankom, bragte den kun mere ulykke. Soldater blev indlogeret hos lokalbefolkningen og lagde et markant pres på ressourcerne. I Løgumkloster amt, hvor forholdene er bedst dokumenteret, skulle lokalbefolkningen underholde ét kompagni, omkring 300 mand, hvad der svarede til én soldat pr. gård. Fra bøndernes klager ved vi, at tropperne bemægtigede sig deres korn, ofte uden at betale (selvom de i princippet burde dække beløbet med deres sold). Derudover blev bønderne opkrævet en *kontribution* (bestående af føde og rede penge) og sat til tvangsarbejde af garnisonen, som skulle have bygget barrikader, løbegrave og skanser omkring amtsslottet.²⁶ Vi har ikke lige så konkrete informationer fra Øster Løgum som fra Løgumkloster Amt, men Carsten Porskrog Rasmussen har på baggrund af oversigter over krigsskader sandsynliggjort, at krigsbyrden på Øster Løgums bønder var i den høje ende i forhold til resten af Aabenraa Amt.²⁷

EPIDEMIERNES KRONOLOGISKE OG RUMLIGE MØNSTRE

Selvom det nok har været tilfældet mange steder i Slesvig, at troppebevægelserne under Kejserkrigen bidrog til at sprede sygdom, er Øster Løgum et af de få steder, hvor vi rent faktisk kan dokumentere det. Det skyldes først og fremmest, at en stor del af kirkebøgerne fra det øvrige Slesvig ikke har overlevet til i dag. Andre steder, hvor kirkebøgerne er bevaret som f.eks. i Hjordkær og i de vestslesvigske sogne Højst og Døstrup var dødeligheden en smule højere i årene 1627-29 end i de omkringliggende år. Endvidere

22 Kort over Aabenraa Amt, NKS 2074 folio, Det Kgl. Bibliotek. Atlasværket er senere trykt i Nørnlund, *Johannes Mejers kort over det danske rige*. Vi har primært anvendt bibliotekets digitale udgave: <http://www5.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/subject228/da/> (6.9.2023).

23 Rasmussen: "Krigens følger", 85.

24 Rasmussen: "Krigens følger", 85-86.

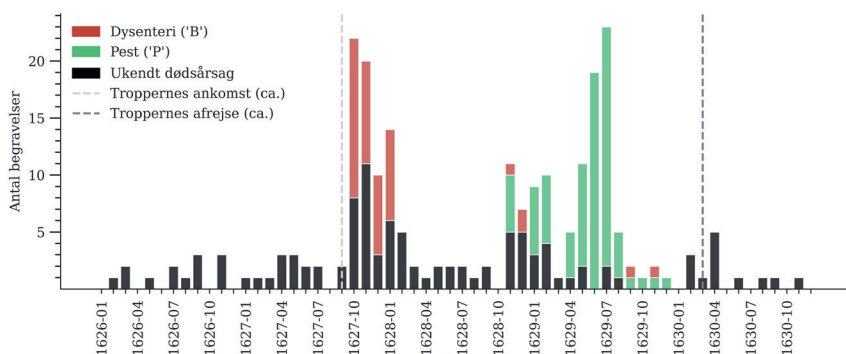
25 Iversen: "Krig og besættelse", 76-77.

26 Haase: "Løgumkloster under trediveårskrigen", 65-68.

27 Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", 131.

nævnes det i Hjordkær kirkebog, at der var pest i juli 1629. Alligevel var dødeligheden på et markant lavere niveau end i Øster Løgum.²⁸ For hele Aabenraa Amt ved vi dog, at et ualmindeligt højt antal gårde skulle have ny fæster i 1628-29, da der i disse år blev betalt indfæstningsgæld på i alt 44 gårde og huse, mod kun syv i 1627. I alt 44 tomme gårde og huse er et langt højere tal, end Øster Løgum kan stå til regnskab for alene, så det kan være et tegn på høj dødelighed andre steder i amtet.²⁹

Der er et slående sammenfald mellem ankomsten af de kejserlige tropper og begyndelsen på dysenteriepidemien i efteråret 1627. Det første dødsfald, som blev markeret med 'B', var gårdmanden Hans Markvardsen fra Lerskov. Han blev begravet den 9. oktober 1627, kun 11 dage efter det tidligste belæg for soldater i Øster Løgum, nemlig da "en Tüdsck Soldat aff Keiserens Folck" blev begravet den 29. september. Når vi ved, at soldaterne blev indlogeret hos lokalbefolkningen, som (under tvang) forsynede dem med føde og øl, skal der ikke megen fantasi til at forestille sig, hvordan smitten fandt vej til sognets beboere. Mens dysenterien med stor sandsynlighed er kommet rejsende med de kejserlige soldater sydfra, kan pesten være introduceret ad flere veje. Vi ved, at de danske områder var påvirket af to større pestudbrud, det ene i 1624-26 og det andet i 1629-30.³⁰ I december 1628 ramtes også Nordborg på Als, antageligt i en udgrening af den samme bølge, som ramte Øster Løgum og senere også Viborg samt en række købstæder på Fyn og Sjælland.³¹ Pesten dukker op i Øster Løgums kirkebog den 7. november 1628. Da begravedes Nis Frederiksen fra Genner, og som den første i en lang række markerede Spandovius hans død med et 'P'. Knap to uger senere døde også Nis Frederiksens kone, Anna, og et par dage senere de tre nu forældreløse børn. De blev

Figur 2. Det månedlige antal begravelser i Øster Løgum Sogn i perioden januar 1626 til og med december 1630. De begravelser, som præsten noterede dødsårsag for, er markeret med farver. Stiplede linjer angiver cirka tidspunkter for den kejserlige besættelseshærs ankomst og afrejse.

28 Hansen: *I pest, blodsot og andre smitsomme sygers tid*, 52-53.

29 Porskrog Rasmussen: "Krigens følger", 88.

30 Eckert: *The structure of plagues*, 132; Christensen: "In These Perilous Times", 418.

31 Christensen: "Andreas Brandt og pesten", 216-217.

begravet af to soldater ”syd for deres salige forældres hus.”³² Vi har ingen vidnesbyrd om, hvad man har stillet op imod sygdommene, men notitsen her tyder på, at der blev handlet i al hast.

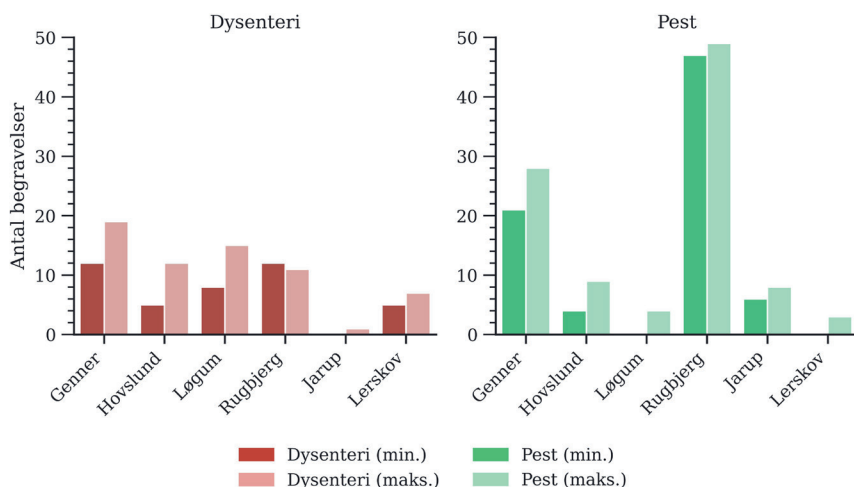
På figur 2 ses dysenteri- og pestepidemierne i Øster Løgum tydeligt og velafgrænset. Dødelighedstoppene ligger så tæt, at man let kunne have fortolket den samlede periode som et længere udbrud af én sygdom, hvis ikke dødsårsagerne var noteret. Set sammen med det samlede antal begravelser lader det imidlertid til, at der under epidemierne har været epidemiske dødsfald, som præsten ikke har markeret årsagen til. Dødeligheden i efteråret 1627 var nemlig flere gange over normalen, selv hvis man ser bort fra de begravelser, der er markeret med et 'B', og det samme gælder for første bølge af pest i vinteren 1628-29. Derfor arbejder vi i analysen med to forskellige afgrænsninger af epidemierne: I den ene ser vi udelukkende på de dødsfald, der har fået en dødsårsag. I den anden arbejder vi med alle begravelserne i de måneder, hvor epidemierne var i flor. Der er altså tale om hhv. et minimum- og et maksimumestimat, og det egentlige tal findes nok et sted midt imellem. Vi benytter skiftevis begge tal, alt efter hvilket mønster vi gerne vil fremhæve.³³

Hvis vi sammenligner epidemierne mere direkte, er der en iøjnefaldende forskel i den tidsmæssige spredning af pestbegravelserne i forhold til dem, der var forårsaget af dysenteri. Mens dysenterien ramte i én sammenhængende bølge i efteråret, ramte pesten i to omgange: Først i et kort og forholdsvis mindre dødeligt udbrud fra november 1628 til og med februar 1629. Her finder vi dels et højt antal pestbegravelser, dels et unormalt højt antal begravelser uden dødsårsag, som kunne tyde på, at præsten endnu ikke var sikker på symptomerne, eller blot, at registreringen endnu ikke var særlig systematisk. Vi finder også tre begravelser markeret 'B' i de første måneder af udbruddet. Det er ikke til at sige, om der er tale om en fejl, eller om der fortsat florerede dysenteri i sognet. I marts 1629 var der bemærkelsesværdigt nok ingen pestbegravelser i sognet, men i april vendte sygdommen tilbage, og i de to efterfølgende måneder fordobledes dødeligheden, indtil epidemien toppede i juli.

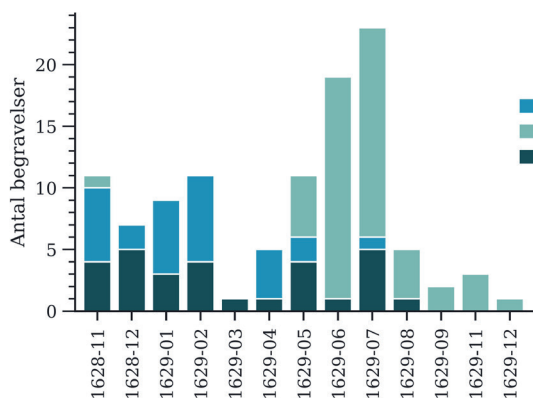
Går vi et niveau ned i skala, ses det tydeligt, at epidemierne også geografisk har sat to vidt forskellige aftryk. Figur 3 viser antallet af hhv. dysenteri- og pestbegravelser i sognets seks landsbyer. Der er en række iagttagelser at gøre, men den mest iøjnefaldende er den stærkt ulige fordeling af pestbegravelserne, som står i kontrast til dysenterien, hvor begravelserne fordelte sig noget mere jævnt over landsbyerne. Af de pestbegravelser, som Spandovius har markeret med et 'P', altså vores minimum, fandt hele 68 ud af 78 begravelser (78 %) sted i Genner og Rugbjerg. Genner var med sine 35 gårde og huse sognets største landsby, og derfor er det måske naturligt, at der døde forholdsvis mange her. Det samme kan dog ikke siges at være tilfældet for Rugbjerg, som med sine kun 17 gårde og huse måtte begrave svimlende 47 mennesker. Samtidig noteredes ingen pestdøde i Lerskov og heller ikke i kirkebyen Løgum, hvor Spandovius

32 ”Synden op till deris salige Foreldris Huß.” Hovedministerialbog 1620-1700, Øster Løgum præstearkiv, Rigsarkivet.

33 For enkeltheds skyld inkluderer maksimumestimatet alle begravelser i pestmånederne, dvs. også dem, der er markeret 'B'.

Figur 3. Det samlede antal begravelser pga. hhv. dysenteri og pest i sognets seks landsbyer. Figuren indeholder både et minimum og et maksimum, hvor førstnævnte kun er de begravelser, der er markeret med en dødsårsag, mens sidstnævnte tæller alle begravelser i de epidemiske perioder. Figuren medregner ikke begravelser fra sognets enebøllegårde samt af personer, som ikke var bosatte i sognet (primært en håndfuld soldater).

Figur 4. Det månedlige antal begravelser under pestepidemien i Genner, Rugbjerg og de øvrige landsbyer.

selv boede, og hvor han må have haft bedst mulighed for at opdage tilfældene. Hvad der er mere pudsigt, er, at Rugbjerg og Genner er placeret i hver sin ende af sognet, mens Løgum og Lerskov ligger centralt og dermed også er mest udsat for trafikken på landevejen.

Pestens geografiske spredning havde også en tidsmæssig dimension. Det fremgår af figur 4, som viser den kronologiske fordeling af begravelser i Genner og Rugbjerg. Her er der tale om det samlede antal begravelser i de pågældende måneder, altså maksimumtallet. Under den første bølge af epidemien, fra november 1628 og indtil den foreløbigt forsvandt i marts 1629, skete omkring halvdelen af begravelserne i Genner alene, mens resten stort set fordelte sig på sognets øvrige landsbyer med undtagelse af Rugbjerg, hvor der kun var en enkelt begravelse. I anden bølge var mønsteret omvendt:

langt størstedelen af begravelserne fandt sted i Rugbjerg, og kun få i Genner og i de øvrige landsbyer. Alene i ugen fra den 10 juni og seks dage frem begravedes i Rugbjerg 11 personer fra mindst otte forskellige husstande. På ganske kort tid fandt pesten vej ind i en stor del af landsbyens hjem, og herfra har den spredt sig internt i husstandene. Der kan ligge en række andre årsager bag mønsteret, men den geografiske forskel er så slående, at man kunne argumentere for, at der er tale om to separate pestepidemier.

KOBLING AF BEGRAVELSER TIL HUSSTANDE OG GÅRDE

Hidtil har vi arbejdet med kirkebogen fra Øster Løgum på et mere overordnet niveau og set på mønstre over tid for hele sognet og for de enkelte landsbyer. Der er dog basis for at grave dybere ned i kilden og se på dødelighedens familie- og husstandsmæssige fordeling ved hjælp af kirkebogens individuelle oplysninger. Det er imidlertid forbundet med en del usikkerhed, da begravelserne ikke på forhånd er bundet sammen i husstande; det er en øvelse, vi selv må stå for, og meget hviler derfor på vores fortolkninger af materialet. I store træk læner vi os op ad Hans Hejselbjerg Paulsens *Sønderjydske slægter. Bidrag til nordslesvigsk Befolknings- og Kulturhistorie: Øster Løgum* fra 1941. Hejselbjerg Paulsen gennemarbejdede bl.a. fæste- og ejerforholdene for hver af sognets gårde fra jordebogen 1609 og frem for at rekonstruere gårdlinjerne for størstedelen af sognets gårde.

Arbejde med ældre arkivalisk materiale af denne type indebærer en risiko for personforvekslinger. Ikke kun kan der være deciderede fejl i de originale kilder, men navnet på samme person kan også været stavet forskelligt fra kilde til kilde, f.eks. kan en "Ane Nisdatter" meget vel være den samme som "Anna Nisdatter" eller "Anne Nisdatter." Samtidig betød brugen af patronymy i kombination med en traditionsbunden navngivning, hvor ældste søn blev opkaldt efter f.eks. farfar, næstældste efter morfar etc., at mængden af faktisk anvendte navne i landbosognene var stærkt begrænset.³⁴ Trods det forholdsvis rige kildemateriale, der er bevaret fra Øster Løgum, er mængden af materiale stadig begrænset sammenlignet med senere tider, og også dette forhold gør det vanskeligt at verificere de enkelte personidentificeringer. Alligevel mener vi (med udgangspunkt i optegnelserne fra jordebogen 1609 og i kombination med enkelte, senere indfæstninger, Meyers kort fra 1641 samt kirkebogens registreringer af dødsfald i den mellemliggende periode), at det er muligt, med forbehold, at navngive familieoverhovedet på hver af sognets gårde pr. 1. september 1627 – altså lige inden de første dødsfald af dysenteri er registreret i kirkebogen.

Andreas Spandovius var en for sin tid samvittighedsfuld kirkebogsfører, og han angav ikke blot navn på afdøde samt begravelsesdato, men også, hvilken af sognets landsbyer afdøde boede eller opholdt sig i, og herudover ofte også en familierelation – som f.eks. den 7. juni 1629, hvor Peder Lausens datter Maren bliver begravet: "Doica 1 post Trinit. 7. Juny bleff begraffuen Peder Lauvsens Daater i Roubierg: Marren. P" Koblingen af de enkelte begravelser til en husstand er først og fremmest foretaget ud fra Spandovius' angivelse af landsby samt den familiemæssige relation til et mandligt

34 Meldgaard: "Efternavnets historie".

familieoverhoved. Efterfølgende er hvert af disse mandlige familieoverhoveder forsøgt placeret på en ejendom ud fra jordebogen 1609, Meyers kort fra 1641 samt Hejselbjerg Paulsens angivelser af indfæstninger i den mellemliggende periode. Ifølge Hejselbjerg Paulsen fæstede Peder Lausen i 1613 den gård i Rugbjerg, som Jes Nissen senere overtog.³⁵ Jes Nissen er af Meyer angivet som fæster i 1641 af den gård, han har givet litreringen 'I. Med udgangspunkt i disse oplysninger mener vi at kunne koble de tre dødsfald i Peder Lausens familie til gård 'I' i Rugbjerg. Den kobling giver en række analytiske muligheder: Vi kan erkende, dels at der her var en ”dødelighedsklynge” med tre begravelser i én husstand, dels at der var tale om en gårdmandsfamilie, og yderligere kan vi – med koblingen til Mejers atlas – placere gården på et kort og derfra (med en vis usikkerhed *in mente*) sige noget om klyngernes geografiske tæthed.

Knap 92 % af alle begravelser fra september 1627 til og med december 1629, dvs. 165 ud af i alt 180 begravelser, er blevet koblet til et husstandsoverhoved. Et noget lavere antal, 109 af 180 (knap 61 %), er det muligt at placere geografisk i en gård eller et hus på Johannes Mejers kort. Tallene er en smule bedre, hvis vi udelukkende ser på Øster Løgums seks landsbyer. Disse tal er vist i tabel 1.³⁶

Tabel 1. Det samlede antal begravelser i dysenteri- og pestmånederne i hver landsby samt det antal, som kunne kobles til hhv. husstand og Mejers kort. Tallene er maksimumestimater.

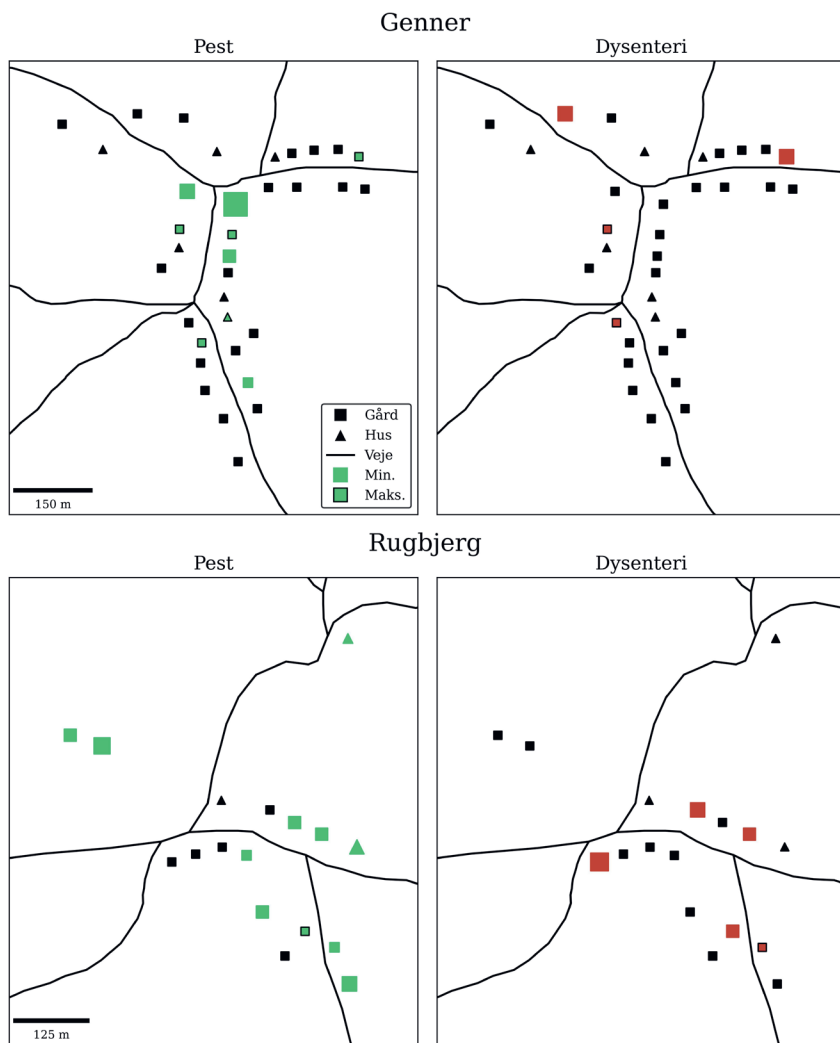
	Landsby	Antal begravelser i alt	Placeret i en husstand	Placeret på Mejers kort
Dysenteri	Genner	19	17	10
	Rugbjerg	12	12	12
	Løgum	15	14	9
	Hovslund	12	11	8
	Jarup	1	0	0
	Lerskov	7	6	3
	I alt	65	58	38
Pest	Genner	29	28	22
	Rugbjerg	50	49	27
	Løgum	4	4	2
	Hovslund	12	11	8
	Jarup	7	5	5
	Lerskov	3	3	2
	I alt	105	100	66

35 Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydske Slægter*, 192.
36 I en håndfuld af de tilfælde, som ikke kan placeres, er der tale om tyske soldater, som af gode grunde ikke hører til en landsby i sognet.

HUSSTANDSKLYNGER, RUM OG SOCIALE LAG

Ovenfor nævnte vi en række studier af historiske pestepidemier, der alle viste en skæv fordeling af dødeligheden. Disse studier har forskellige måder at opgøre skævheden på, som i høj grad afhænger af de anvendte kilder. Et simpelt mål, som Samuel Cohn og Guido Alfani anvendte for Milano, er antallet af dødsfald i husstande, som allerede havde mistet ét medlem til sygdommen. I Milanos tilfælde gjaldt det over halvdelen af dødsfaldene. Fordelen ved denne opgørelsesmetode er, at det ikke er nødvendigt at vide, hvor stor en given befolkning var forud for den epidemi, der undersøges – eller med andre ord, hvor mange der *ikke* døde af sygdommen. Hvis vi bruger denne opgørelsesmetode for de to epidemier, der ramte Øster Løgum i 1620'erne, varierer resultatet en smule, afhængigt af hvilke tal der anvendes i beregningen. Ser vi kun på de dødsfald, der i kirkebogen blev markeret som ofre for pest, og kun på dem, som kan placeres i en husstand, var der 75 dødsfald fordelt på 23 husstande. Altså fandt hele 52 dødsfald, over to tredjedele, sted i husstande, der allerede var ramt. Tager vi maksimumestimatet i stedet, altså alle dødsfald fra pestmånederne, var der 101 dødsfald fordelt på 45 husstande. Det er stadig omtrent på niveau med Milano, men med en mindre ekstrem skævhed. På baggrund af dette mål kunne det altså tyde på, at pestdødeligheden i Øster Løgum var mindst lige så skæv som i Milano. Det er imidlertid problematisk at udelade de dødsfald, som ikke kan placeres i en husstand, da vi ikke ved, om de afdøde var enlige indsiddere, tjenestefolk, på aftægt eller andet. Dog ville det ikke rykke meget ved resultatet, hvis vi antog, at de havde egen husstand. For minimumestimatet ville det betyde, at der var 78 dødsfald fordelt på 26 husstande, mens det for maksimumestimatet ville være 106 fordelt på 50. Vi kan ikke sige, hvilken af disse beregninger der er tættest på sandheden, men det egentlige tal må ligge et sted i det spænd. I det mest ekstreme (og usandsynlige) tilfælde har der været knap 3,3 døde i hver af de pestramte husstande, der mistede mindst ét medlem, og i det mest forsigtige ligger tallet omkring to døde pr. husstand.

Hvor skævt ramte dysenterien så i forhold til pesten? Nu da beregningerne er introduceret ovenfor, er det forholdsvis simpelt at gentage dem for den anden epidemi. Med minimumtallet for dysenteri var der 41 dødsfald i 22 husstande. Regner vi alle dødsfald i dysenterimånederne med, var der 62 fordelt på 32 husstande. I begge tilfælde var der knap to døde i gennemsnit i hver af de dysenteriramte husstande, der mistede mindst ét medlem. Regner vi igen de husstandsløse begravelser med og antager, at de havde egen husstand, er tallene som følger: med minimumestimatet 43 begravelser i 24 husstande og med maksimumestimatet 71 begravelser i 41 husstande. Her er det gennemsnitlige antal døde pr. husstand en smule lavere, da der er en håndfuld flere dysenteriofre, som ikke kan placeres i en husstand. Det mest ekstreme bud er omkring to dødsfald i gennemsnit for hver dysenteriramt husstand, mens det mest forsigtige bud er omkring 1,7 dødsfald i gennemsnit. Dysenterien ramte altså også skæv, men ikke i samme grad som pesten; det mest ekstreme bud ligger på niveau med det mest forsigtige bud for pesten.

Figur 5. Fordelingen af pest- og dysenteribegravelser på gård- og husniveau i Genner og Rugbjerg. Punkterne er vektoriseret fra en georeferering af Mejers kort over landsbyerne, en proces, som indebærer en del usikkerhed. Placeringen af gårde og huse er gjort så præcis som muligt, men i en del tilfælde er placeringen en fortolkning. Kilde: Kort over Aabenraa Amt, NKS 2074 folio, Det Kgl. Bibliotek.

EPIDEMIERNES GEOGRAFISKE MØNSTER PÅ LANDSBYNIVEAU

Vi har vist, at epidemierne i Øster Løgum til en vis grad ramte i husstandsklynger og samtidig, at de på landsbyniveau, i hvert fald i pestens tilfælde, ramte i et bemærkelsesværdigt ujævnt geografisk mønster. Der er derfor god grund til at tro, at dødsfaldene også internt i landsbyerne fordelte sig i et bestemt mønster. Kilderne tillader os i princippet at koble husstandene på geografiske punkter ved hjælp af Mejers kort, men som det fremgår af tabel 1, er der en væsentlig andel af husstandene, som ikke kan placeres

på kortet. Mejer har nemlig kun gård- og husmænd med, og det betyder, at de, vi kan placere, er de, der har ejendom. Resten er formentlig inderster, fattige eller personer med løsere tilknytning til sognet.

Med dette ret betydelige forbehold kan epidemiernes rumlige byrde ses i figur 5, der viser de dysenteri- og pestramte gårde og huse i Genner og Rugbjerg. De hel-farvede symboler er de gårde og huse, hvor dødsårsagen er markeret i kirkebogen, og symbolets størrelse antyder, hvor mange dødsfald der var i den pågældende husstand. De farvede symboler med sort kant er yderligere husstande, som blev ramt, hvis vi tæller alle begravelser i de epidemiske måneder. Det interessante spørgsmål er, om der er dele af landsbyerne, hvor de sygdomsramte huse lå side om side. For dysenterien var det umiddelbart ikke tilfældet i Genner; her er husstandene spredt ud. I Rugbjerg lå to par dysenteriramte husstande i nærheden af hinanden, men med de få datapunkter, der er tale om, kan det lige så godt være en tilfældighed. Pesten var langt mere dødelig i de to landsbyer og fylder derfor mere på kortene. Her lader der også i højere grad til at være et mønster i, hvilke husstande der var ramt, og hvilke der (umiddelbart) gik fri. I Genner lå de pestramte gårde og huse langs med en central gade, som løb fra nord mod syd. I Rugbjerg gik de mest centrale dele af landsbyen fri, mens pesten var allestedsnærværende i den østlige gren af byen og på de fritliggende gårde nord for hovedgaden. Vi kan dog ikke bruge dette resultat til så meget, når vi samtidig ved, at en stor del af dødsfaldene ikke kan placeres i husstande på kortet – de dødsfald kan lige så godt have fundet sted i et af de huse, der lader til at være sluppet. Konklusionen må derfor være, at selvom analysen i princippet er mulig, er usikkerheden for stor til at erkende noget om de rumlige mønstre internt i landsbyerne.

AFSLUTNING

Øster Løgum er en unik *case*, og det skyldes især kombinationen af et rigt og forskelligartet kildemateriale, en omhyggelig præst og det faktum, at to forskellige epidemier ramte sognet inden for ganske få år. Der er dog også begrænsninger, navnlig den, at vi kun har materiale for et enkelt sogn, og at det, som så meget andet ældre kildemateriale, indeholder en lang række usikkerheder, som bliver tydelige, når det anvendes kvantitativt. Vi har i denne artikel forsøgt at belyse de to sygdomme – pest og dysenteri – så vidt det har kunnet lade sig gøre, ved at kontrastere deres respektive aftryk på befolkningen i Øster Løgum i 1620'erne. Vores hovedpointer opsummeres her.

På overfladen synes de to epidemier at ligne to eller tre dødelighedskriser, som uden viden om dødsårsager sagtens kunne ligne hinanden. Dysenteri og anden pestbølge varede begge omkring fire måneder og toppede med omkring 20 årlige begravelser. Idet vi ved, at der var tale om to forskellige patogener, kan vi dog pege på en række forskelle. Dysenterien ramte som én jævnt fordelt bølge i alle sognets landsbyer på samme tid. Det stemmer overens med, at patogenet introduceredes overalt på samme vis og samme tid: med de tilrejsende soldater. Pestens mønster var markant anderledes med en stærkt ulige geografisk fordeling og et skarpt tidsmæssigt skel mellem to bølger, der var adskilt af en periode, hvor sygdommen var fraværende. Tidligere studier har vist, at pestens aftryk typisk er meget uforudsigeligt, og dette var også tilfældet i Øster

Løgum. Det er dog svært at konkludere, at det skyldtes pestens natur, når vi ikke ved mere om livet i sognet under Kejserkrigen. Med den trafik, der formentlig har været under de fjendtlige troppers besættelse, tyder det ikke på, at sygdommen har været særlig smitsom mennesker imellem. Omvendt er det også muligt, at en inddæmmende indsats begrænsede og i sidste ende forhindrede omfattende smittespredning under første bølge, og at det senere udbrud i Rugbjerg var en genintroduktion af sygdommen.

Ser man på dødeligheden i de enkelte husstande, var der også forskel på epidemierne i Øster Løgum. Det er interessant, da forskningslitteraturen ofte karakteriserer pesten ved et mønster, hvor dødeligheden er høj i et udvalg af husstande, mens resten går fri. Set på det gennemsnitlige antal dødsfald i husstande, hvor sygdommene kostede liv, var det højere for pesten end for dysenterien. Det vil sige, at det var dødeligere at få pest i hjemmet end dysenteri. Et centralt forbehold her er, at vi kun kender til dem, som døde af sygdommene, så der har formentlig været husstande, som var ramt af sygdommene, men som ikke begravede nogen. Da dette skyggetal er højere, jo mindre dødelig en sygdom er, kan det tyde på, at skellet mellem de to sygdomme er mere markant, idet vi formoder, at der er flere, som har overlevet en infektion med dysenteri end med pest. Set i et bredere perspektiv kan vi konkludere, at den mest markante forskel mellem epidemierne i Øster Løgum var deres forudsigelighed: Dysenterien ramte bredt og regulært, hvorimod pesten ramte skævt og snævert, men til gengæld også hårdere i de landsbyer og husstande, den berørte.

PUBLICERET MATERIALE

- Benedictow, Ole: *What Disease Was Plague?: On the Controversy over the Microbiological Identity of Plague Epidemics of the Past*, Leiden: Brill, 2011.
- Bolton, J.L.: "Looking for Yersinia Pestis: Scientists, Historians and the Black Death". I C. Rawcliffe og L. Clark (red.): *The Fifteenth Century XII: Society in an Age of Plague*, Woodbridge: Boydell & Brewer, 2013, 15-38.
- Carmichael, Ann: "Plague and More Plagues", *Early Science and Medicine*, 8 (3), 2003, 253-266.
- Castenbrandt, Helene: "A forgotten plague", *Scandinavian Journal of History*, 39 (5), 2014, 612-639, doi:10.1080/03468755.2014.953199.
- Christensen, Peter: "Andreas Brandt og pesten. Pestepidemierne 1624-26 og 1629-30 i lokalt perspektiv: Nordborg på Als", *Personalthistorisk Tidsskrift*, 2008 (2), 2008, 213-220.
- Christensen, Peter: "'In These Perilous Times': Plague and Plague Policies in Early Modern Denmark", *Medical History*, 47 (4), 2003, 413-450.
- "Christian 4.s pestforordning, 15. januar 1625", *Danmarkshistorien.dk*, <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/christian-4s-pestforordning-1625> (4.9.2023).
- Cohn, Jr., Samuel K. og Guido Alfani: "Households and Plague in Early Modern Italy", *The Journal of Interdisciplinary History*, 38 (2), 2007, 177-205, doi:10.1162/jinh.2007.38.2.177.

- Cohn, Jr. Samuel K.: *The Black Death transformed. Disease and culture in early Renaissance Europe*, London: Arnold, 2002.
- Cunningham, Andrew: "Transforming Plague: The Laboratory and the Identity of Infectious Disease". I A. Cunningham og P. Williams (red.): *The Laboratory Revolution in Medicine*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 209-244.
- D'Amato, Alfonsina, Gleb Zilberstein, Svetlana Zilberstein, Benedetto Luigi Compagnoni og Pier Giorgio Righetti: "Of Mice and Men: Traces of Life in the Death Registries of the 1630 Plague in Milano", *Journal of Proteomics*, 18, 2018, 128-137, doi:10.1016/j.jprot.2017.11.028.
- Dean, Katharine R., Fabienne Krauer, Lars Walløe, Ole Christian Lingjærde, Barbara Bramanti, Nils Chr Stenseth og Boris V. Schmid: "Human ectoparasites and the spread of plague in Europe during the Second Pandemic", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 115 (6), 2018, 1304-1309, doi:10.1073/pnas.1715640115.
- Dupont, Michael: "Spredningen af pesten 1600-1604: Kirkeinventar og personalhistorie som proxydata". I S.B. Mikkelsen, A.D. Suderbo, M. Dupont og M. Thelle (red.): *En byhistorisk mosaik: Festskrift til Jørgen Mikkelsen i anledning af hans 60-års fødselsdag 17. juni 2019*, Frederiksberg: Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistorie, 2019.
- Eckert, Edward A.: *The structure of plagues and pestilences in early modern Europe: Central Europe, 1560-1640*, Basel: Karger, 1996.
- Frandsen, Karl-Erik: "Pesten i Helsingør 1711. En familiesygdom. En undersøgelse af epidemiens spredningsmønstre", *Personalhistorisk Tidsskrift*, 2008 (2), 2008, 241-259.
- Hansen, Mette Dahl: *I pest, blodsot og andre smitsomme sygers tid. Epidemien 1659-60 i et komparativt perspektiv*, Auning: Landbohistorisk Selskab, 2011.
- Hejselbjerg Paulsen, Hans: *Sønderjydske Slægter. Bidrag til nordslesvigske Befolknings- og Kulturhistorie*, Haderslev: Winds Bogforlag, 1941.
- Hirst, L. Fabian: *The Conquest of Plague, a Study of the Evolution of Epidemiology*, Oxford: Oxford University Press, 1953.
- Hovedministerialbog 1620-1700, Øster Løgum præstearkiv, Rigsarkivet.
- Haase, Nicolai: "Løgumkloster under trediveårskrigen", *Løgumkloster-studier*, 1, 1978, 57-78.
- Iversen, Peter Kr.: "Krig og besættelse". I J. Hvidtfeldt og P.K. Iversen (red.): *Åbenrå Bys Historie*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 1961, 1:76-87.
- Knudsen, Lise Gerda: *Pesten græsser! – en undersøgelse af pesten i Danmark i 1650'erne*, Kerteminde: Landbohistorisk Selskab, 2005.
- Kort over Aabenraa Amt, Det Kgl. Bibliotek, NKS 2074 folio, <http://www5.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/subject228/da/> (4.9.2023).
- Kothary, Mahendra H. og Uma S. Babu: "Infective Dose of Foodborne Pathogens in Volunteers: A Review", *Journal of Food Safety*, 21 (1), 2001, 49-68, doi:10.1111/j.1745-4565.2001.tb00307.x.

- Lenz, Kristina, og Nils Hybel: "The Black Death", *Scandinavian Journal of History*, 41 (1), 2016, 54-70, doi:10.1080/03468755.2015.1110533.
- Little, Lester K.: "Plague Historians in Lab Coats", *Past & Present*, 213 (1), 2011, 267-290, doi:10.1093/pastj/gtr014.
- Meldgaard, Eva Villarsen: "Efternavnets historie", *Det drejer sig om*, 11, 2008, 1-12.
- Nørlund, N.E.: *Johannes Mejers kort over det danske rige*, København: Ejnar Munksgaard, 1942.
- Outram, Quentin: "The Socio-Economic Relations of Warfare and the Military Mortality Crises of the Thirty Years' War", *Medical History*, 45 (2), 2001, 151-184, doi:10.1017/S0025727300067703.
- Patterson, K. David: "Amebic Dysentery", I K.F. Kiple (red.): *The Cambridge World History of Disease*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 568-71.
- Patterson, K. David: "Bacillary Dysentery". I K.F. Kiple (red.): *The Cambridge World History of Disease*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 604-606.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: "Bonden og krigens byrder. Direkte krigsomkostninger og skattebyrder på slesvigske bønder 1625-1700, I L. Bisgaard, M. Bregnsbo, F.S. Pedersen og Aa. Trommer (red.): *Krig fra først til sidst. Festskrift til Knud J.V. Jespersen*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2006, 123-144.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: "Krigens følger for civilsamfundet. Nordslesvig i 1600-tallet", *Temp – tidsskrift for historie*, 2 (4), 2012, 82-101.
- Scott, Susan og Christopher J. Duncan: *Biology of Plagues: Evidence from Historical Populations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511542527>.
- Twigg, Graham: *The Black Death, a biological reappraisal*, London: Batsford Academic and Educational, 1984.
- Udale, Charles: "Evaluating Early Modern Lockdowns: Household Quarantine in Bristol, 1565-1604", *The Economic History Review*, 76 (1), 2023, 118-144, doi:10.1111/ehr.13176.
- Whittles, Lilith K. og Xavier Didelot: "Epidemiological Analysis of the Eyam Plague Outbreak of 1665-1666", *Proc. R. Soc. B*, 283 (1830), 2016, 1-9, doi:10.1098/rspb.2016.0618.
- Worsøe, Hans H.: "Haderslev Stifts kirkebøger – historisk set", *Haderslev Stiftsbog*, 1999, 66-83.

MADS VILLEFRANCE PERNER, PH.D.-STIPENDIAT, CAND.MAG.
RIGSARKIVET OG SAXO-INSTITUTTET, KU
DWV530@KU.DK

METTE COLDING DAHL
FORSKNINGSBIBLIOTEKAR, CAND.MAG.
DET KGL. BIBLIOTEK
MEDH@KB.DK

ABSTRACT (EN)

Pestilentze and blodsot. A detailed analysis of the plague and dysentery epidemics in Øster Løgum, 1627-29

This study examines Øster Løgum, a rural parish in Slesvig, which experienced outbreaks of first dysentery and then plague in the years 1627-1629. Øster Løgum is an unusual case, because the causes of death were recorded by the local pastor, allowing us to track the course of two epidemic diseases. Historiographically there is a stark contrast between bubonic plague – arguably the most discussed disease in history – and dysentery, which, despite its prevalence, seldom figures prominently in historical narratives. The article examines the spatial and temporal diffusion of both outbreaks at multiple scales in order to compare their impact on the parish population. The epidemiological profiles of the two diseases were markedly different: dysentery affected most villages simultaneously with relatively even mortality, while the impact of plague was temporally and spatially uneven. The plague had a particularly devastating impact on two of the parish's six villages, resulting in exceedingly high mortality rates. This disparity was also observed at the household level, with the plague, on average, claiming more lives than dysentery in each infected household.